

УДК 343.265(091)

Д. В. Казначеева

**ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
ІНСТИТУТУ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ
ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ**

Проведено історико-правовий аналіз інституту умовно-дострокового звільнення. Запропоновано внести до Кримінального кодексу України положення, відповідно до якого на умовно-достроково звільненого може бути покладений перелік певних обов'язків, правил поведінки.

Проведен історико-правовий аналіз інституту умовно-дострокового звільнення. Предложено внести в Уголовный кодекс Украины положения, согласно которому на условно-досрочно освобожденного может быть наложен перечень определенных обязанностей, правил поведения, закрепленных в законе.

Historical and legal analysis of releasing on parole institution is conducted. Offers on altering Criminal Code of Ukraine with positions under which the list of some duties, rules of conduct allocated in law may be put on releasing on parole are made.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання є одним з різновидів звільнення від відбування покарання та становить собою окремий інститут, у якому безпосередньо знаходять своє відображення принципи кримінального права. Можливість дострокового звільнення від покарання створює в засуджених прагнення до виправлення та ресоціалізації.

Розвиток держави та суспільства веде до змін у законодавстві відповідно до тих пріоритетів, які притаманні тому чи іншому історичному періоду. За час свого існування основні положення інституту умовно-дострокового звільнення зазнали низку змін.

Багато вчених, зокрема О. М. Бандурка, Г. В. Дровосеков, А. В. Кузнецова, А. Є. Орел, А. З. Перелігін, І. Д. Перлов, В. В. Скибицький, Ю. М. Ткачевський, В. М. Трубников та ін., у своїх наукових працях досліджували інститут звільнення від відбування покарання.

Погляд у минуле дозволяє більш глибоко побачити існуючі сьогодні проблеми застосування умовно-дострокового звільнення. Інколи далеке минуле раптом висвітлює новими фарбами те, що бачиться потім однопланово і в одній площині [1, с. 3].

Метою даної статті є проведення історико-правового аналізу умовно-дострокового звільнення, що допоможе визначити цілі, значення, юридичну природу, місце цього інституту в системі звільнення від відбування покарання.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання бере свій початок від англійської системи заслання в 1842 р., коли воно вперше було застосовано на австралійській каторзі. Існувало правило, за яким кращі арештанти замість заслання могли бути випущені із загальних каторжних робіт прямо на волю; звільнений одержував особливий звільнювальний квиток з позначенням у ньому умов, на яких надавалася воля. Даними умовами були не тільки не вчинення нового злочину, але навіть не ведення підозрілого способу життя. Так, наприклад, ледаче й безладне життя, вступ у зв'язок з лихими людьми, відсутність засобів існування могли стати приводом для тюремного начальства до скасування дострокового звільнення – і арештант повертався у в'язницю. Беручи до уваги практичність і доцільність даного інституту, зазначає Н. Д. Сергеевський, він міцно закріпився в законодавствах багатьох держав Європи та Північної Америки. Уже в 50-х роках ХІХ ст. умовно-дострокове звільнення було введено в каторжних в'язницях Англії, у 60-х роках воно вводиться у в'язницях деяких німецьких держав (у 1862 р. – у Саксонії, у 1864 р. – у Брауншвейзі), на початку 70-х років – у ряді швейцарських кантонів, а потім швидко поширюється в інших європейських державах [2, с. 166].

У ХІХ ст. у Російській Імперії виникають різні форми умовно-го та безумовного звільнення від відбування покарання. Так,

перші спроби реалізації ідей умовно-дostroкового звільнення зустрічаються в нормативно-правових актах про організацію каторжних робіт та відбування покарання, призначеного вироком суду у виправних притулках, наприклад Уставом про засланих 1822 р. [3, с. 66]. На думку А. А. Пюнтковського, в основу організації відбування каторги була покладена думка про прогресивне відбування цього покарання. Це виражалося в тому, що всі засуджені до каторжних робіт поділялись на тих, кого випробовують, та тих, хто виправляється. Засуджений у першу чергу розподілявся в загін випробовуваних, звідти після закінчення визначеного законом терміну, подавши надію на виправлення, доказавши покійність керівництву, помірність, охайність, працьовитість, переводився в загін тих, хто виправляється, де стан його полегшувався. Такому засудженому дозволялося жити не в острозі, а в кімнатах заводських майстерень, або побудувати собі будинок, взяти шлюб, користуватися своїми грошима. Вчинення зазначеними особами нового злочину чи проступку призводило до повернення в острог [4, с. 85].

Треба зазначити, що ідея прийняття закону про умовно-дostroкове звільнення в Російській імперії підтримувалась багатьма вченими. Так, другий з'їзд російської групи Міжнародного союзу криміналістів у 1890 р. прийняв резолюцію, у якій визнав умовно-дostroкове звільнення для Росії у «вищому ступені бажаним та необхідним заходом», а третій з'їзд, який проходив у 1901 р., повністю підтримав резолюцію попередників [5, с. 398].

Однак після численних дебатів, враховуючи позитивний досвід закордонних країн, тільки у 1909 р. був прийнятий Закон «Про умовне достroкове звільнення», який закріплював положення цього інституту на законодавчому рівні, що стало важливим етапом розвитку кримінальної політики Росії того часу. Насамперед законодавець зазначав, що мета умовно-дostroкового звільнення – розбудити й розвинути в особах, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, прагнення до самовиправлення шляхом надання їм можливості скоротити строк свого покарання гарним поведженням під час тримання під вартою та утриманням від скоєння нових проступків та порочного способу життя після звільнення з в'язниці [6, с. 721]. Відповідно до нового закону умовно-дostroкове звільнення застосовувалось до осіб, що відбувають покарання у виправних арештантських відділеннях, виправних домах або тюрмі, якщо вони відбули не менше ніж три четверти покарання (*формальна ознака*), призначеного вироком суду, та при цьому знаходились під вартою не менше ніж шість місяців.

Поряд із цим суттєвою умовою було те, що цей вид звільнення міг надаватися засудженим у тому випадку, якщо їх схваль-

на поведінка під час ув'язнення давала достатні підстави припускати, що після звільнення вони будуть вести добропорядний спосіб життя (*матеріальна ознака*).

Під час невідбутого строку покарання умовно-достроково звільнений постійно знаходився під наглядом місцевого товариства патронату. Цікавим, на наш погляд, є те, що законодавець на термін невідбутої частини покарання покладав на умовно-достроково звільнених ряд певних обов'язків, невиконання яких могло призвести до його відміни і повернення звільненого назад до місця відбування покарання. Такі обов'язки можна поділити на основні та додаткові. До перших насамперед належить обов'язок не скоювати нового злочину, поряд з цим звільнений зобов'язаний поводитися певним чином: не дозволяти «порочної поведінки», а саме: пияцтва, розпусти, дармоїдства, бездіяльності, спілкування з порочними людьми і т. д [6, с. 718]. Також на засудженого могли бути покладені додаткові обов'язки, а саме: періодичне відвідування членів товариства патронату, поліцейського відділення, повідомлення останніх у випадку зміни місця проживання, від'їзду до іншої місцевості, виконання певних видів робіт і т. д. [6, с. 718].

Аналіз свідчить: умовно-дострокове звільнення могло призвести як до позитивних наслідків, так і до негативних, а саме: якщо звільнений протягом іспитового строку порушить умови, на яких йому надається воля, то умовно-дострокове звільнення може бути скасовано. Воно підлягає обов'язковому скасуванню, якщо звільнений буде засуджений судом до покарання у вигляді арешту. У цьому випадку звільнений зобов'язаний відбути невідбуту частину покарання; якщо ж протягом іспитового строку (рівного невідбутій частині покарання) дострокове звільнення не буде скасовано, то покарання вважається відбутим.

Інститут умовно-дострокового звільнення продовжував функціонувати і після революції 1917 р. Історія розвитку умовно-дострокового звільнення в радянський період характеризується, перш за все, декларуванням гуманістичних основ, які в перші роки радянської влади дійсно широко реалізуються в системі призначення та виконання кримінальних покарань.

Наступним етапом розвитку умовно-дострокового звільнення було прийняття Радою Народних Комісарів 21 березня 1919 р. Декрету УРСР «Про дострокове звільнення» [7]. Український законодавець, визнавши, що дострокове звільнення може бути тільки умовним, встановив, що йому можуть підлягати особи, засуджені до позбавлення волі на певний строк, після відбуття не менш половини строку покарання, а засуджені до безстрокового позбавлення волі – після відбуття 12 років позбавлення волі (*формальна ознака*). До звільненого висувалась тільки одна

умова – не вчинення нового злочину протягом невідбутої частини покарання.

Таким чином, у перші роки радянської влади інституту умовно-дострокового звільнення приділялась пильна увага, і не випадково. Деякі вчені вважають, що такими причинами є: по-перше, позитивний ефект застосування умовно-дострокового звільнення, по-друге, економічні та політичні проблеми [8, с. 193].

Пізніше прийнятий РНК УРСР 12 листопада 1921 р. Декрет «Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення та умовне засудження» [9] встановлював два види дострокового звільнення від покарання: умовно-дострокове і заміну покарання на більш м'який вид. Якщо раніше під час невідбутої частини покарання до умовно-достроково звільненого висувалась вимога не вчинювати нового будь-якого злочину, то згідно з Декретом її було звужено до тотожного або однорідного злочину.

З метою проведення єдиної кримінальної політики на території всіх республік, що входили до складу РРФСР, був прийнятий, а потім і введений у дію з 1 червня 1922 р. Кримінальний кодекс Російської Федерації, у якому були розроблені лише спеціальні для всього соціалістичного кримінального права норми. Кожна з республік могла в разі потреби доповнювати і навіть змінювати окремі норми кримінального кодексу. Але ці доповнення чи зміни набирали чинності тільки після затвердження їх Всеросійським ЦВК [10, с. 421]. У цьому ж році було прийнято Кримінальний кодекс УРСР, який вирішував питання щодо умовно-дострокового звільнення, а саме: особи, які стали на шлях виправлення, могли бути умовно-достроково звільнені (*матеріальна ознака*), але не раніше відбуття ними половини строку покарання (*формальна ознака*) [11]. Таким чином, за радянських часів було вперше законодавчо визначено ступінь виправлення засудженого як матеріальну ознаку умовно-дострокового звільнення. До цього при визначенні питання про звільнення єдиною підставою був факт відбуття засудженим певної обов'язкової частини строку покарання (формальна ознака).

У грудні 1922 р. радянські республіки об'єдналися в єдину державу – СРСР. Цей факт викликав потребу встановлення єдиної політики, єдиної спрямованості, єдиних основних законодавчих актів для всіх союзних республік. Так, у 1924 р. був прийнятий перший загальносоюзний кримінально-правовий акт – Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [12], який вніс певні корективи. Так, якщо раніше умовно-дострокове звільнення могло бути скасоване, якщо протягом невідбутої частини покарання звільнений скоював тотожний або однорідний злочин, то тепер такі наслідки наступали при вчиненні нового, не менш тяжкого злочину.

Однак сам закон не визначав поняття «не менш тяжкий злочин». Також він не передбачав формальної ознаки умовно-дострокового звільнення (обов'язкової для відбування частини покарання). В Україні ця частина дорівнювала одній третині покарання та була введена пізніше.

Реорганізація місць позбавлення волі в 1929 р. призвела до створення виправно-трудових таборів як місць відбування покарання нового типу. Положення про виправно-трудові табори, затверджене Постановою РНК СРСР від 7 квітня 1930 р., уперше ввело обмеження при застосуванні умовно-дострокового звільнення [13].

У подальшому реформуванні законодавства за радянських часів можна простежити тенденцію поступового звуження, пригноблення практики застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Наслідком такої політики стала повна ліквідація цього інституту у 1939–1940 рр. [14].

І тільки в 1954 р. цей вид звільнення від покарання був відновлений [15]. Під умовно-дострокове звільнення підпадали лише ті особи, які довели своє виправлення чесним ставленням до праці та зразковою поведінкою (*матеріальна ознака*), а також відбули не менше ніж дві третини строку призначеного судом покарання (*формальна ознака*). До звільненого висувалась певна умова – не вчинювати протягом невідбутого строку покарання нового злочину, за який може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі. Новий закон не встановлював заборони застосування цього виду звільнення, що, безумовно, було проявом гуманізму та лояльності.

Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р. внесли наступні корективи [16]. До позитивних змін можна віднести розширення переліку видів покарань, від відбування яких особа могла бути умовно-достроково звільнена (позбавлення волі, виправні роботи, заслання, вислання, направлення в дисциплінарний батальйон). До негативних змін належить введення заборони застосування умовно-дострокового звільнення до певної категорії осіб (особливо небезпечних рецидивістів). Поєднавши досвід попередників, законодавець встановлював нову підставу скасування цього виду звільнення: вчинення особою протягом невідбутої частини покарання нового однорідного або не менш тяжкого злочину. У цьому випадку суд був зобов'язаний призначити покарання за правилами сукупності вироків.

Надаючи важливого правового значення поняттям однорідного та не менш тяжкого злочину, сам закон не розкривав їх зміст, покладаючи вирішення цього питання на судову практику та теорію кримінального права, що призвело до багатьох поми-

лок при застосуванні умовно-дострокового звільнення. Внаслідок цього виникла необхідність у більш чіткому законодавчому закріпленні строго індивідуального підходу до вирішення питання про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання різних категорій засуджених. Тому законодавець у 1969 р. прийняв Закон «Про внесення доповнень і змін в Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» [17], що істотно вплинуло на подальше застосування цього інституту. Так, закон висуває нову вимогу до умовно-достроково звільненого під час невідбутої частини покарання (іспитового терміну): не вчинення нового умисного злочину, за який буде призначено судом покарання у вигляді позбавлення волі, що значно підвищує відповідальність звільненого. Матеріальна ознака умовно-дострокового звільнення залишилась без змін. Формальна ознака, навпаки, зазнала коректив. Так, обов'язкова для відбування засудженим частина покарання була поставлена в залежність від тяжкості вчиненого злочину, конкретного його складу та складала половину або дві третини строку покарання, призначеного судом. Як негатив розцінюємо введення заборони застосування умовно-дострокового звільнення до певних категорій осіб, що обмежувало права та свободи засудженого.

У науці кримінального права виникла дискусія про правильність і доцільність існування обмежень у застосуванні умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Так, наприклад, Г. В. Дровосеков висловлював сумніви щодо раціональності таких обмежень, оскільки реальна дія такої заборони відносно зазначених категорій засуджених досить незначна, а в деяких випадках негативно впливає, викликаючи в засудженого стан озлобеності, безвихідності, позбавляє його перспективи на умовно-дострокове звільнення [18, с. 9]. Тому нова редакція закону 1977 р. послабила обмеження та значно зменшила коло осіб, до яких умовно-дострокове звільнення не застосовувалось [19], натомість встановивши для них обов'язковий для відбування строк покарання на рівні не менше трьох четвертих призначеного судом покарання.

У 1983 р. законодавець змінює вимогу до умовно-достроково звільненого: не вчинення під час невідбутої частини покарання нового злочину [20]. Це положення було перенесене до діючого Кримінального кодексу України.

Кримінальний кодекс України 2001 р. [21] реформував інститут умовно-дострокового звільнення: скасував обмеження застосування, відокремив від інституту заміни невідбутої частини покарання більш м'яким видом та ін. Однак розбудова незалежної української держави, гуманізація та реформування кримінального і кримінально-виконавчого законодавств обумо-

вили потребу в подальшому розвитку інституту умовно-дostroкового звільнення.

Історико-правовий аналіз свідчить, що законодавство Російської імперії базувалось на принципах гуманізму та дотримання інтересів людини, тому й інститут умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання не був винятком із загальної тенденції. У перші роки радянської влади діяли закони царської Росії. Ці закони відрізнялися насамперед тим, що залишили в собі гуманні основи. Однак надалі з поширенням радянської влади зі змісту інституту умовно-дostroкового звільнення були видалені найбільш гуманні ознаки.

Спираючись на це, доцільно і в нашому вітчизняному законодавстві сприйняти деякі положення, закріплені в законодавстві дореволюційних часів і реалізувати їх в подальший розробці інституту умовно-дostroкового звільнення.

Вважаємо, що закріплення в законі певних правил, дотримання яких є обов'язковим для умовно-дostroково звільненого, є доцільним і правильним. Це обумовлюється тим, що умовно-дostroкове звільнення – це прояв довіри до засудженого з боку держави, надання йому певної пільги у вигляді звільнення від покарання раніше визначеного строку, тому й засуджений у відповідь повинен не тільки не вчинювати нового злочину, але й дотримуватися інших умов. Дані умови можуть до певної міри обмежувати свободу діяльності умовно-дostroково звільненого, але в цьому знаходить свій прояв плата за надану довіру. Таким чином, умовно-дostroкове звільнення, з одного боку, не рятує винного від карального впливу, а з іншого боку – виступає засобом випробування, утримує звільненого від вчинення нових злочинів.

Адже на сьогодні, згідно зі ст. 81 Кримінального кодексу України [22], особа дostroково звільняється та по відношенню до неї ставиться тільки одна умова (яка діє з 1983 р.) – не вчинення нового злочину. Але згідно зі ст. 68 Конституції України кожен громадянин зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [23]. Тобто вимога не вчинювати злочин стосується всіх громадян, а не тільки дostroково звільнених. Тому, на наш погляд, це досить пільгова форма умовно-дostroкового звільнення. І хоча за законом особи, які звільнилися дostroково, – це особи, що довели своє виправлення, тобто досягли найвищого ступеня виправлення, вважаємо, що для успішної соціальної адаптації в нових умовах існування для умовно-дostroково звільненого повинні встановлюватися певні обов'язки, наприклад не змінювати місця роботи чи проживання, не повідомивши відповідний державний орган, не відвідувати певні місця (бари, ресторани, ігрові

автомати), пройти курс лікування від наркоманії або алкоголізму та ін., що допоможе звільненому увійти в нове вільне життя та адаптуватися в ньому.

Список літератури: 1. Скригонюк М. І. Виникнення і розвиток умовно-дострокового звільнення в Україні і питання соціальної адаптації звільнених / М. І. Скригонюк. – Черкаси : Фоліо, 1993. – 24 с. 2. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право / Н. Д. Сергеевский. – Петроград : Тип. Стасюлевича, 1915. – 378 с. 3. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. – СПб., 1913. – 405 с. 4. Пионтковский А. А. Условное освобождение. Уголовно-политическое исследование / А. А. Пионтковский. – Казань : Тип. Императорского ун-та, 1900. – 387 с. 5. Малиновский И. М. Лекции по истории русского права / И. М. Малиновский. – СПб., 1915. – 509 с. 6. Законы уголовные / под ред. В. Н. Новикова, Д. С. Постоловского. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1910. – 768 с. 7. Про дострокове звільнення : декрет РНК УРСР від 21 берез. 1919 р. // СУ УССР. – 1919. – № 30. – Ст. 336. 8. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР : Т. I: 1917–1925 гг. / П. П. Михайленко. – К. : АН УССР, 1966. – 465 с. 9. Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення та умовне засудження : декрет РНК УРСР від 12 листоп. 1921 р. // СУ УССР. – 1921. – № 23. – Ст. 680. 10. Михайленко П. П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР : Ч. I / П. П. Михайленко. – К. : АН УРСР, 1959. – 436 с. 11. Уголовный кодекс УССР. – Изд. 2-е, офиц. – Харьков : Наркомюст УССР, 192. – 100 с. 12. Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, 1924 р. // СЗ СССР. – 1924. – № 24. – Ст. 205. 13. Положення про виправно-трудові табори : постанова РНК СРСР від 7 квіт. 1930 р. // СЗ СССР. – 1930. – № 22. – Ст. 248. 14. Про відміну практики зарахування робочих днів та умовно-дострокового звільнення : наказ НКВС СРСР від 15 черв. 1939 р. // СЗ СССР. – 1939. – № 86. – Ст. 34–35. 15. Уголовный кодекс УССР. – Офиц. изд. – М. : Юрид. лит., 1954. – 140 с. 16. Про затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік : закон СРСР від 25 груд. 1958 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1959. – № 1. – Ст. 6. 17. Про внесення доповнень і змін в Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік : закон СРСР від 12 груд. 1969 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1969. – № 50. – Ст. 388. 18. Дровосеков Г. В. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания и замена наказания более мягким / Г. В. Дровосеков. – Рязань : РВШ МВД СССР, 1979. – 52 с. 19. Про внесення доповнень і змін в Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік : закон СРСР від 23 берез. 1977 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1977. – № 14. – Ст. 128. 20. Про внесення доповнень і змін в Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік : закон СРСР від 12 січ. 1983 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1983. – № 4. – Ст. 50. 21. Кримінальний кодекс України : станом на 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. 22. Кримінальний кодекс України : станом на 3 серп. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>. 23. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р., зі змінами, внесен. законом від 8 груд. 2004 р. № 2222-IV [Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44]. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 160 с.

Надійшла до редколегії 06.08.2010